

הרהורים על יכולת ההרתעה של ישראל

עוז חן

כאילו כופה הנשק הגרעיני על מחזיקיו פנייה לאיום נגד ערך, בשל ההרס העצום הגלום בנשק מעין זה ובשל מסורבלות כלי השיגור וחוסר דיוקם. היה זה עניין של שנים מעטות בלבד בכדי שהפיתוח הטכנולוגי יעשה את שלו — ואסטרטגיות נגד-כוח תיעשנה לאפשריות. עתה נפנה לעיקר דיוננו — ההרתעה, ולאו דווקא הגרעינית, והתגלמותה בזירת הסכסוך הערבי-ישראלי.

ההרתעה במלחמותיה של ישראל
אחת הבעיות היסודיות במערכת היחסים בין ישראל לערב, אשר לה נודעת משמעות רבה בהקשר להרתעה, היא האסימטריה הנמשכת בין המטרות האסטרטגיות של הצדדים בסכסוך. ישראל נאבקה בחמש מלחמות מתוך מגמה לחזק את קיומה ולהבטיח את שרידותה; בה בשעה שארצות-ערב פעלו מתוך מגמה לחסלה. מכאן שישראל נדרשה להרתיע את הערבים הן ברמה הכוללת והן ברמה המידית, ואילו מדינות ערב כלל לא נדרשו להרתיע את ישראל ברמה הכוללת, שכן ישראל הבהירה היטב שאין בכוונתה לחסל את מדינות ערב. אף על פי כן, ולמרות מגבלותיה האובייקטיביות של ההרתעה הקונבנציונלית, נעשתה ההרתעה למרכיב מרכזי באסטרטגיה הישראלית למן שנות ה-50. יש הטוענים, שהמושג "ההרתעה" הועתק מהלכסיקון האסטרטגי האמריקני למציאות הישראלית באופן מילולי יותר מאשר מעשי. עם זאת דומה, כי אלמנטים של הרתעה לסוגיה אכן נלוו למדיניות הביטחון הישראלית. מאידך גיסא ברי, כי בהתייחסות מעצבי מדיניות הביטחון של ישראל למושג ההרתעה ניכרת אי-בהירות רבה באשר למשתמע ממנו הלכה למעשה.

מכל מקום, במרוצת השנים נתקבל הרושם, כי לישראל כושר הרתעה. כושר זה יוחס אפילו לפעולות התגמול, שהיוו ככלות הכל לוחמה זעירה מהבחינה הצבאית. בדרך כלל נתכוונו מנהיגי ישראל וראשי צה"ל לומר, כי לישראל יכולת הרתעה כללית כאשר זו מושתתת בעצם על יכולתו של צה"ל להביס את צבאות האויב בשדה הקרב. השאלה היא, האמנם ניתן לראות בכך את מיצוי כושר ההרתעה הכללית? האם יש בכך כדי לתת מענה לשאלת ההרתעה המידית? הדי היה באיומים שהציבה ישראל כדי לפרנס את ההרתעה? ובכלל, את מי בדיוק ביקשה ישראל להרתיע, על ידי מה, מתי, ובאיזה מחיר?

עצם ההכרזות, שלפיהן "ההרתעה היא מרכיב מרכזי באסטרטגיה הישראלית" או ש"ההרתעה היא מטרת יסוד של צה"ל" וכ"י"ב — לא חוללו למעשה דבר במציאות. יתרה מזאת, בחינה היסטורית קצרה של התפתחות ההרתעה ביחסי ישראל-ערב מורה בבירור, עד כמה מוטלת בספק הדבקות

על מנת להקל על הדיון בסוגייה זו יוגדרו להלן כמה ממונחי המפתח של ההרתעה.¹ את ההוזה מקובל לראות כמאמץ אסטרטגי מחושב, שנועד להניא יריב מביצוע מהלך עוין כלשהו, וזאת באמצעות איום בהעששתו, אם יתעלם מהאיום המוצהר. מהגדרה זו נובעים הממדים הרלבנטיים לניתוח ההרתעה — עצמת האיומים, אמינותם בעיני היריב, נכונות היריב לספוג ענישה, המרכיב ההצהרתי וכיו"ב. סביב מושגים אלה ותרגומם לשפת המעשה קיימת בעייתיות מרובה, אבל דבר אחד ברור: הרתעה מוצלחת מתנהלת, כל עוד אין התנגשות צבאית ממשית בין הצדדים היריבים. ברגע שפורצת ההתנגשות, והמרתיע נדרש לממש את איומו (גם אם יעשה זאת בהצלחה) נכשלת ההרתעה. ההרתעה הינה אפוא עמדה מגננתית מטבעה, ואילו ההכרעה — התקפית במהותה.

יש המבחינים בין הרתעה כוללת, החותרת לביטול או ניטרול כלל האיום הצבאי הפוטנציאלי שמציב האויב, לבין הרתעה מידית, השואפת להניא את היריב ממהלך מוגדר, או לבטל סוג ספציפי של איום. יהא סוג ההרתעה אשר יהא, כל הבניין האסטרטגי שלה עומד על טיב האיום הצבאי המוקרן ועל אמינותו. החמור באיומים שניתן להעלות על הדעת הנו כמובן האיום בהשמדת אוכלוסיית היריב ורכושו. דוקטרינה הנשענת על איום בפגיעה במטרות בעורף האויב — אוכלוס-ייתו, עריו, תעשייתו — נקראת דוקטרינת "נגד-ערך", להבדיל מדוקטרינה "נגד-כוח" המכוונת נגד מטרות צבאיות מובהקות.

לפחות בתחילת העידן הגרעיני נדמה היה

בתקופה הקצרה שלמן תקומתה המדינית המחודשת ועד כה ידעה ישראל חמש מלחמות; לוחמת הטרור עדיין נמשכת; וצל סכנתן של מלחמות נוספות בעתיד ממשיך לרחף עליה. תוך עמידה במשימת ההגנה עליה הופקר, הלך צה"ל והתחזק ממלחמה למלחמה, והריהו נתון עתה בתהליך גובר של הת-עצמות, נוכח מרוץ חימוש כמותי ואיכותי המתנהל כיום בזירה, והמאיים לגלוש, שלא ביוזמתנו, לתחום החימוש הגרעיני.

הגנת המדינה יכולה להיעשות בשני אופנים: בדרך הרתעת הערבים מלתקוף את ישראל, או בהכרעתם בשדה הקרב, לאחר שההרתעה לא מנעה בעדם מלת-קוף. במלחמותינו הכינו את אויבינו שוק על ירך, ובמובן זה כושר ההכרעה של צה"ל אכן עמד יפה במבחן. אך האמנם מומש בדרך זו — שתבעה מחיר כבד בדם ובדמים — ייעודו ההגנתי של צה"ל בצורה האופטימלית? יחסי הגומלין בין יכולת הלוחמה או ההכרעה לבין כושר ההרתעה הנם מורכבים ביותר. ההערות הבאות מתייחסות למשימת ההרתעה, למידה בה הושגה בעבר, ולצורך הצפוי בה בעתיד.

הישראלית בדוקטרינה של הרתעה, ובאשר הייתה כזו – מידת הצלחתה.

נראה, כי בין אם נתכוונה לכך במפורש ובין אם לאו, השיגה יכולת ההרתעה הכוללת של ישראל את המטרה של הנאת הערבים מלנסות להכחיד את המדינה. בו בזמן, מרבית בעיות הביטחון של ישראל היו בתחום הביטחון השוטף, מה שחייב כושר הרתעה מידית, אשר חמקה מדידנו שוב ושוב. אמנם יש שראו את פעולות התגמול בהקשרן הצר, אך לא אחת יוחסה לפעולות אלה משמעות הרתעית מן המדרגה הראשונה. כך לדוגמה גרס משה דיין באומרו: "בעקיפין משמשות פעולות התגמול הפגנה ליחסי הכוחות ישראל-ערב, כפי שהם נראים בעיני הממשלות הערביות. כאשר המצרים בעקבות פעולת עזה והירדנים בעקבות נחלין אינם מכריזים מלחמה על ישראל, הרי פירוש הדבר, כי אין בכוחן לנצח את ישראל. מבחינה זו משמעות פעולת התגמול איננה פעולת נקם. זו פעולת עונש והרתעה, שאם אותה ממשלה לא תשתלט על חושביה ולא תמנע פגיעותיהם בישראל, יעשו שמות בארצה".²

נמצאו למדים, כי לפעולת התגמול הוקנתה משמעות אסטרטגית של הרתעה כללית. ניתן אמנם לתהות, עד כמה אכן היו פעולות התגמול בבחינת צעדי הרתעה, ובאילו מידה דמו יותר למהלכי אכיפה (דהיינו – שליטה על נכסי היריב ואכיפתו לעשות בהם שימוש זה או אחר), אך נוכח הצורך לצאת ב-1956 למבצע "קדש", ברור כי גם אם נתקיימו בפעולות התגמול יסודות של הרתעה, הרי שאלה לא היו אפקטיביים ביותר. אם מאז "קדש" ועד מלחמת ששת הימים שקט גבול מצרים-ישראל, היה זה במחיר של מלחמה, ולא בזכות יכולתו להנחית על האויב פעולות תגמול, ולו גם מוצלחות מהבחינה הצבאית.

ההדרדרות שנסתיימה בהתלקחות מלחמת ששת הימים חשפה אף היא את מגבלות כושר ההרתעה שלנו באותה תקופה. למעשה הומחש הדבר היטב שנים קודם לכן במאבק על מי הירדן, אשר עם השלמת המוביל ב-1964 נעשה ליעד מרכזי לאלימות הערבית. ועידת פסגה ערבית החליטה על הטיית מי הירדן. למרות אוהרותיה של ישראל וההתנגשויות הצבאיות שהתפתחו בשנים 1966-1967 לא חדלו הסורים ממאמציהם למנוע את הגעת המים לישראל. אפילו ניסיונותיו של נאצר ב-1966, להשפיע על הסורים להפסיק את פעולות ההטיה, פן יגרמו אלה מלחמה בטרם עת, העלו חרס. הייתה זו הפעלת חיל האוויר בקיץ 1966 שהביאה בסופו של דבר להפסקת מלאכת ההטיה. צה"ל לא הצליח אם כן להרתיע את הסורים מלנסות להטות את מי הירדן מלכתחילה, ולכן נדרש לסכל את ההטיה בפעולות צבאיות ישירות, שייתכן שהיה בהן

גם משום המחשה לצורך חיזוק כושר ההרתעה שכשל.

את מלחמת ששת הימים יש לראות לא רק ככישלונה של כוונה כוללנית להרתעה גרידא, אלא כהתרסה ערבית מופגנת כלפי מערך העילות למלחמה שישראל כוננה כחלק מתפיסת ההרתעה שאימצה. יוזכר, כי בין השנים 1958-1967 רבו ההתייחסויות הישראליות לנסיבות שתכרחנה את ישראל להגיב במלחמה. בין אלה: חסימת מצרי טיראן, כניסת כוחות זרים לירדן וא/או שינוי המשטר בה, ריכוז כוח בקרבה מאיימת לישראל, תקיפת כורים גרעיניים ו/או מכוני מדע, פיגועים בלתי נסבלים, שינוי שלילי מסוכן ביחסי הכוחות הצבאיים, בביטוי הפומבי של עילות מלחמה אלה טמונה הייתה, מן הסתם, כוונה הרתעית. ייתכן אמנם, שעצם העובדה שעד 1967 לא פרצה מלחמה בעטיין של נסיבות מעין אלה ממחישה דווקא את הצלחת ההרתעה, אך אין ספק, שההתפתחויות ב-1967 העמידו במבחן מובהק את יכולת ההרתעה של ישראל, וזו לא עמדה בו. כישלון ההרתעה ב-1967 העסיק רבים.

לדעת דיין לא הייתה המלחמה הערבית מתוכננת, הם לא שיערו את תוצאותיה, ונאצר שגה הן בהמעטת כוחו של צה"ל והן בהפרזת עצמת הצבא המצרי. לשון אחרת, דיין קובע כי ההרתעה כשלה ב-1967 בגלל שגיאה מצרית בהערכת יחסי הכוחות הצבאיים.³

למתי פלד הסבר אחר לאותה תופעה: הוא סבור שנאצר טעה כאשר האמין כי אין לישראל נחושה בדעתה להגיב בקראו תגר עליה ועל טענתה, כי סגירת המצרים תהווה עילה למלחמה. במלים אחרות, המצרים שגו בהערכת כוונותיה של ישראל.⁴ תהא שורש הטעות המצרית באותה עת אשר תהא, עובדה היא, כי למרות שצה"ל הציב לעצמו משימה להרתיע את המצרים מלפעול, לא היססו אלה לצאת לקרב, דבר שביטא את התמוטטות המבנה ההרתעתי שלנו. צה"ל לא נותר אפוא אלא לממש בהצלחה את האיום שקופל בהרתעה שאכזבה.

מעניינת העובדה, כי לפחות בין 1967 ל-1973 פחתה והלכה ההתייחסות ההצהרתית הישראלית ליכולת ההרתעה כיעוד מרכזי של צה"ל. התבוסה הערבית הנחרצת במלחמת ששת הימים וההישגים הטריטוריאליים שזו הניבה כמו הפחיתו משהו מהצורך להיזקק להרתעה כוללנית מפורשת, מעוגנת באיומים מוגדרים בדבר "קווים אדומים" בלתי-נסבלים שיציחו מלחמה. למעשה, המצב שנוצר מורכב היה יותר. אכן, דומה כי הנתונים האובייקטיביים בשטח והפגנת יכולת ההכרעה של צה"ל שיקמו את כושר ההרתעה של ישראל. אך כיבושן של אדמות ערביות נוספות ודאי אך הגביר את המוטיבציה הערבית הבסיסית

להילחם בישראל, דבר אשר חייב רמת הרתעה ישראלית משכנעת יותר מזו שהועמדה במבחן וכשלה ב-1967.

מלחמת ההתשה חשפה בעייתיות זו. אמנם כבר ב-1968 חזר הצבא המצרי לעצמה אשר אפשרה לו לכאורה לנסות לשוב ולהתמודד עם צה"ל. זאת נאצר לא העז לעשות אלא בצורה מוגבלת, בכך שפתח במלחמה סטטית לאורך התעלה. ישראל הרתיעה אפוא את מצרים מלצאת למתקפה כוללת. אך ברי היה עד מהרה, שעל אף עצמתו וקרבתו לעומקה האסטרטגי של מצרים, אין צה"ל מסוגל להרתיע מלהכתוב לצה"ל מלחמת התשה מציקה יותר ויותר. מאחר שלישראל לא הייתה סיבה או כוונה להסלים את המלחמה ולהביאה להתמודדות מקיפה ולהכרעה צבאית על אדמת מצרים, חייבה מלחמת ההתשה את ישראל לגוון את איומיה ודרכי הענישה שלה במגמה לשפר, בין היתר, את כושר ההרתעה או האכיפה שלרשותה. כך הלכה וחרגה מצ"מ מידותיה המסורתיות לפעולות "נגד כוח" מובהקות, והוסיפה להן מכות "נגד ערך", תחילה כלפי מתקנים אסטרטגיים בגזרת התעלה, ומאוחר יותר על-ידי חדירות והפצצות בעומק מצרים. יצוין עם זאת, כי בהיותן מכות "נגד ערך" קונבנציונליות, רחוקות עד מאוד היו פעולות צה"ל מלגרס את דרגות הנוק שברוכות בתקיפות "נגד ערך" גרעיניות, וייתכן שגם בשל כך קהה עוקצן. מאלפת בהקשר זה הדוגמה, בה הומחש כושר ההרתעה/אכיפה המשולב של צה"ל כלפי סוריה. בספטמבר 1970 החלה פלישה סורית לירדן. הייתה בכך סכנה ממשיה למשטר בירדן, וישראל בתיאום עם ארה"ב ריכזה במופגן כוחות שריון בצפון הארץ. הדבר הביא לנסיגת הסורים, ונראה היה בעליל, כי לישראל יכולת הכרעה זרתית לא מבוטלת; אך עד כמה זו מגעת קשה היה לאמוד, שכן פרשת ספטמבר 1970 נתאפשרה בזכות מפגש האינטרסים בין ישראל לבין ארה"ב ותיאום מהלכים ביניהן. מגבלות ההרתעה הישראלית הומחשו עם זאת בצורה ברורה וכאובה במלחמת יום הכיפורים. הסתבר, לכאורה כמו ב-1967, שישראל לא מסוגלת לשכנע את הערבים באי כדאיותה של יציאה למלחמה. אך ממבט מעמיק יותר עולה, כי בהשוואה ל-1967 כאילו שוב לא נזקקה ישראל כלל לדוקטרינה של הרתעה. יהושפט הרכבי סובר, כי "... הביטחון ביכולתנו הצבאית לסכל את הישגי הערבים, אפילו יפתיעו, הביא לפיתוח בערך ההרתעה..."⁵

הפיתוח האמור אירע דווקא בתקופה בה צריכה הייתה ישראל לשכלל ולחזק משמעותית את כושר ההרתעה שלה, שאזנה כזכור ב-1967, ולהרחיק כל שאיפה ערבית לצאת למלחמה על ישראל במטרה להחזירה לסטטוס

קו שקדם למלחמה. שאיפה זו התחזקה ודאי, ככל שהתחזרו לערבים שאין ישראל נכונה לחזור לגבולות הקו הירוק גם תמורת שלום. אולם במקום להעניק לעמדתה המדינית הזו גיבוי של מדיניות הרתעתית מחזקת, כנדרש במצב של עמדת מיקוח נוקשה, כך שלא יוותר לצד היריב כל מוצא זולת התפשרות, התרופפה למעשה ונחלשה ההרתעה הישראלית, בין היתר משום שבין אם בידעין ובין אם לאו הלכה ישראל והתפרקה מכמה ממרכיביה החינוכיים של ההרתעה. בו בזמן, ומול כושר הרתעה פותח זה, גרמה מדיניותה של ישראל לחיזוק הנכונות הערבית לנקוט נגדה מהלכי כוח.

בין המרכיבים האמורים יוזכרו בעיקר שניים: ראשית, הוויתור הישראלי על הצורך במלחמת-מנע או במכה מקדימה נוכח מעשי יריב שצריכים היו להיות עליות למלחמה. כך, לדוגמה, כלל לא הגבנו על ריכוזי הכוחות בחזית המצרית ובחזית הסורית, משום ששלטה ההנחה, שממילא נוכל להתמודד עם מכה ראשונה מצד האויב. בעצם, מאז לא הגיבה על הזות טילי הנ"מ לתעלה, כמעט לא התייחסה ישראל לתופעות שהן בבחינת עליות למלחמה. שנית, במישור ההתרעה המודיעינית כשלנו למעשה עוד לפני הפחתת התקיפה. ככל הידוע, שאלות ההרתעה כלל לא בלטו בצ"ח המודיעין, ושאלות נוסח: כיצד קורא האויב את עצמתו ומטרותיו בתחום המדיני והצבאי, ועד כמה מושפע האויב מעצמת צה"ל עד כדי הירתעותו בפועל מפני מעשי איבה מסוג זה או אחר — שאלות יסוד אלה הוזנחו. כיצד, אחרת, נסביר את המעבר לסדר היום לאחר שהמצרים הצהירו, כי בעבור צליחת התעלה מוכנים הם לאבד גם מיליון קרבנות; והרי הצהרה מעין זו כמותה כהתרסה, שאין צה"ל מרתיע את מצרים כלל, שכן היא נכונה לסבול אבדות בשיעור שהוא ממילא מעבר ליכולת הענישה המוצהרת שלו.

על כל פנים, ב-1973 הומחשו שוב מגבלותיה של ההרתעה הישראלית. אך הפעם, בניגוד ל-1967, אין זה כה ברור שתוצאותיה של המלחמה חזיקו בדיעבד את האמינות ועצמת ההרתעה שכשלה. ככלל, על אף כישלונותיו הצבאיים בסיומה של המלחמה, יצא העולם הערבי ממנה כשהשיגים מדיניים וכלכליים ניכרים בכיסו. בנכונותה של מצרים לכרות שלום עם ישראל, לאחר שאנו ריככנו את עמדותינו המדיניות, יש ודאי משום הסרה — ולו רק זמנית — של האיום הכולל על ישראל, אולם במגמת התעצמותן המדינית, הכלכלית והצבאית של מדינות ערב, ובאשר הסכסוך עמן טרם יושב, ודאי מקופל איום חמור ביותר לביטחונה של המדינה. משימת ההרתעה נותרה אפוא חיונית לישראל לפחות כפי שהייתה בעבר אם לא מעבר לזה, ובעינה

עומדת השאלה: כיצד להבטיח שבתנאי מרוץ חימוש וטכנולוגיות לחימה מתפתחות, ונוכח אויב מתחזק והולך, תשיג ישראל ותפרנס כושר הרתעה איתן מזה שעמד לה בעבר.

ההרתעה וביטחון ישראל בעתיד

יכולת ההרתעה של ישראל הייתה ותהיה פועל יוצא של שיעור קומתה האסטרטגי. מושג מופשט זה חובק בתוכו יסודות רבים, למן עצמתה הצבאית הצרופה של המדינה, דרך תבונת מדיניותה ומעמדה בזירה הבין-לאומית וכלה בחוסנה החברתי-כלכלי הפנימי. ברור, כי אין ביכולתנו לעמוד כאן על התמורות האפשריות העשויות לחול בכל מרכיב ומרכיב של שיעור קומתנו האסטרטגי באזור ובעולם. להלן ייבחנו בקצרה שלושה גורמים צבאיים מובהקים, אשר לבטח ישפיעו ישירות על ההרתעה, אם לא יחרצו את טיבה: בעיית ההרתעה בתנאי מרוץ חימוש; השפעת טכנולוגיות הנשק החדש על מהות ההרתעה; ומשמעות הצטיידות מדינות האזור בנשק גרעיני על יכולת ההרתעה הישראלית.

קיימת כמובן זיקה ישירה בין כוח ההכרעה הצבאי שלרשותה של מדינה לבין כושרה ההרתעתי. במחשבה הצבאית הישראלית שררה תמיד ההנחה, כי העליונות הצבאית היא המבטיחה את ההרתעה. גם אם אין ישראל מסוגלת להטות את מאזן העצמה הכוללת לטובתה, יש בידה ושומה עליה להשיג עליונות צבאית. לדברי ישראל טל: "לערבים העליונות הכללית [ואילו] לנו העליונות הצבאית... למרות יתרונות הערבים עלה בידי ישראל לקיים עליונות צבאית עליהם — ומכוח עובדה זו [ברור] ששום צד במזה"ת לא יוכל להגשים את מאוייו הלאומיים באמצעות המלחמה ולכפות על הצד השני את רצונו".⁶

אולם צורכי ההתעצמות של צה"ל חייבוהו להבטיח, בין היתר, מקורות אספקה חיצוניים. מאז ומתמיד נעשו מאמצי הרכש בבואה של מעמדה הבין-לאומי של ישראל. הייתה זו לפיכך פריצת דרך משמעותית עבור הדיף לומטיה הישראלית, כאשר רתמה את ארה"ב כספק הנשק העיקרי לה. יחסי הרכש עם ארה"ב התרחבו במידה ניכרת עוד לפני מלחמת יום הכיפורים — אך קיבלו תנופה עצומה לאחריה. יעדה של הממשלה היה חד-משמעי: לנצל את מה שאירע במלחמה להתעצמות איכותית וכמותית מרבית. מהבחינה הזו נוצלה מלחמת יום הכיפורים בהצלחה גדולה ביותר.

אך אליה וקוץ בה: להתרחבות יחסי הרכש הענפים עם ארה"ב התלוותה בעייתיות גוברת. מעבר להיווצרותה של תלות מדינית וכלכלית מעיקה, צצו והלכו שאלות קשות עוד יותר: מהי בדיוק משמעותה של התלות בארה"ב על תדמית העצמה של ישראל? כיצד משפיע

הדבר על יכולת ההרתעה של ישראל? ומשעה שהחלה ארה"ב מוכרת כמויות משמעותיות של מערכות נשק עיקריות גם למדינות ערב: עד כמה כדאי לישראל המצב שבו מספקת ארה"ב נשק לשני הצדדים לסכסוך? אבל החמורה שבשאלות הנדרשות מתייחסת לא-פשרות שישראל הולכת וקרבנה לקצה גבול יכולתה לעמוד במרוץ חימוש אזורי. החשש, כי הזמן אינו משחק לטובת ישראל, והדאגה מפני היסתמות מקורות אספקה מבחוץ ומפני סגירת פתחים בין יתרון איכותי ישראלי לעליונות כמותית ערבית — אלה הם ההקשרים שהביאונו לא פעם לשאלה, אם נוכל להתמיד במדיניות של הרתעה קונבנציונלית, או שמא יעלה כורח של עיסוק בפיתוח יכולת הרתעה גרעינית.

גם במונחי ההרתעה הקונבנציונלית נושאת עמה התלות במקורות חוץ מחיר כבד. תדמית עצמתנו, כאמור, עלולה להיפגע כל אימת שאספקת נשק מבחוץ נעשית למנוף להשפעה ולתכתיבים מדיניים כלפינו. יתר על כן, ההתניה שנוצרה בין עמדות מדיניות לבין מהות, סדירות ומינות האספקה מבחוץ הופכת את האספקה ליעד ערבי עליון. יצירה מכוונת של מצבי "הערכה מחדש", כזה בו נתקלנו ב-1975, מועילה לערבים הן מן ההיבט של שיבוש האספקה הצבאית לישראל, והן מן ההיבט של השגת לחץ פוליטי על ישראל באמצעות ארה"ב, תוך הערכת היחסים בין השתיים. שנת 1975 אכן הייתה לנקודת ציון חשובה ביחסי ירושלים-ווינגטון. האמריקנים כמו קבעו אז, כי אספקת הנשק לישראל אכן תנוצל כמנוף לחץ מדיני, כי יש אמנם לתת לישראל לשמור יחסי עצמה, אשר יאפשרו לה לבלום התקפות של אויב במינימום אבדות, אך לא להכריע; ולבסוף, כדי להגביל את יכולתה העצמית של ישראל לבנות בעצמה מערכות נשק הדרושות לה, תמנע ווינגטון מישראל טכנולוגיות מתקדמות.

יצוין בהקשר זה נושא ה"פרשינג". מדובר היה בטיל אשר בשימוש האמריקני נועד להיות חמוש בראש חץ גרעיני. מאמצי ישראל לרכוש טיל זה עלו בתוהו בעקבות מסע האשמות נגדה, כאילו מבקשת היא להקנות לעצמה באמצעותו יכולת שיגור גרעינית. עצם פרשת מניעת ה"פרשינג" אפשר ופגעה ביכולתה ובתדמיתה ההרתעתית של ישראל. אין ספק, כי המגבלות המדיניות הכרוכות באספקת נשק לישראל יוסיפו להכביד עלינו גם בעתיד, וכי הדבר יפגע גם בתדמית שיעור הקומה האסטרטגי של ישראל.

אשר לטיבן של מערכות הנשק להן נודק — דוקטרינת הלחימה וההצטיידות של צה"ל, לפחות עד מלחמת ששת הימים, הייתה דוקטרינה "נגד כוח" טיפוסית, הגנתית

מבחינת נסיבותיה ויעדיה, אך התקפית מהבחינה האופרטיבית של תנאי זמן ומרחב. על פיה דובר בהעברת המלחמה לשטח האויב וחיסול כוחותיו שם. מכאן הטעם בהצטיידות במערכות נשק שנועדו בראש וראשונה למשימות "נגד כוח". שאלה פתוחה היא, עד כמה נגסה דוקטרינה זו. ביכולת ההרתעה הכללית. לגבי העתיד, לא רק ההעדפה הדוקטרינרית תכתוב לצה"ל את צורכי ההצטיידות, כי אם גם ההתפתחויות האובייקטיביות של טכנולוגיות אמצעי הלחימה. להתפתחויות הטכנולוגיות של השנים האחרונות נודעת משמעות מהפכנית דווקא ברמות הלחימה הקונבנציונליות. המדובר בעיקר במערכות החימוש המדויקות, שפיתוחן עשוי, לטענת מומחים, לשפר באורח ניכר את יכולת ההרתעה הצבאית הקונבנציונלית. יש הסבורים, כי האפקט המשולב של אמצעי לחימה חדשים אלה יקנה יתרונות נוספים להגנה כנגד ההתקפה. ההרתעה במהותה הנה דוקטרינה הגנתית, ואם זהו אכן האפקט, והדור החדש של מערכות נשק מדויק יאפשר למדינות הדבקות בדוקטרינה הגנתית לאיים על תוקפיהן בגרימה דאית של נזק בלתי נסבל אם למטרות רכות ואם למטרות קשות — כי אז אכן אפשר שהטכנולוגיות הללו פותחות אופציות לשיפור כושר ההרתעה, בלא צורך בלתי נמנע במעבר להרתעה גרעינית.

בהקשר האזורי מן הראוי לתת את הדעת על היבט נוסף של מערכות מתחכמות אלה. אחד האילוצים ששללו מלכתחילה פנייה לשימוש בנשק גרעיני נובע מהיותו נשק להרס או להשמדה בקנה מידה רחב, תוך יכולת הבחנה מועטת. כל עוד דובר בנשק גרעיני אסטרטגי, קרי נשק שכוחן נגד אוכלוסיית היריב, הרי שדרך השימוש העיקרית בו הנה בבחינת נשק של שמד "נגד ערך". לעומת זאת, הנשק המונחה המדויק יכול להתקבל כאמצעי אשר אינו משנה את הנורמות המקובלות של מלחמה באזור, וניתן לראותו כנשק דו-תכליתי "נגד כוח" ו"נגד ערך" בעת ובעונה אחת. במהותו ש"נגד ערך" עשוי הוא לתרום ליכולת ההרתעה של ישראל, בכך שניתן יהיה לכוונו נגד מטרות נבחרות, בארצות שרגישותן לנכסי הערך שלהן גבוהה אולי יותר מאשר דאגתן לנכסיהן הצבאיים.

אף על פי כן אי אפשר לגזור מהאמור לעיל, כי היכולת לחזק את כושר ההרתעה הקונבנציונלי תוציא מכלל חשבון כורח בהרתעה גרעינית. ולו רק משום שכמה ממדינות ערב כבר נתונות בתהליך של בניית נשק גרעיני, ואין להעלות על הדעת ניטרולו של זה אלא באמצעות הרתעה גרעינית אפקטיבית. לפיכך אפשרי בהחלט, שלא יהיה מנוס משילוב של יכולת הרתעה תת-גרעינית — באמצעות הנשק הקונבנציונלי המתקדם,

כדי לענות על מצבי הרתעה מדיים — עם יכולת הרתעה גרעינית על מנת לקיים את ההרתעה הכוללת לרבות כלפי אפשרות של איום גרעיני על ישראל.

נושא קיומו או אי-קיומו של פוטנציאל גרעיני בישראל חוזר ועולה לפרקים באמצעי התקשורת. זוהי שאלה רגילה לא רק בשל מהות הנושא שבו מדובר, כי אם גם בשל היותו משולב בסוגייה הגלובלית של תפוצת הנשק הגרעיני על השלכותיה בזירות אחרות. הנושא הגרעיני נדון בהרחבה על-ידי מנהיגים ודוברים ערביים שונים. רובם של אלה סבורים, ואין זה משנה מבחינת אפקט ההרתעה אם סברות אלה מעוגנות במציאות אם לאו, כי כבר מצוי נשק גרעיני בידי ישראל, וכי כבר הפך להיות מרכיב של ממש במאזן הכוחות בין ישראל לערב. בתור שכזה כבר תופס הנשק הגרעיני מקום בשיקולי הערבים לגבי דרכי הפעולה הפתוחות בפניהם, ומכאן שהנו מרכיב ביכולת ההרתעה העכשווית של ישראל. אך הזמניות שמשתמעת מהדגשת העכשוויות של מצב זה אינה מקריה, שכן בין אם נהנית עתה ישראל ממנופולין גרעיני בין מדינות הזירה ובין אם הדבר הנו רושם ערבי ותו לא, סביר הרי להניח, שמציאות זו הנה בת חלוף. במרוצת הזמן עלולות מדינות ערביות להצטייד בנשק גרעיני, דווקא הרושם של מונופולין ישראלי, כביכול, בתחום זה עלול לדרבן אותן להקדים את ישראל ולהשיג עליונות על פניה.

השאלה הרלבנטית בטווח היותר ארוך היא אפוא: עד כמה תיבנה יכולת ההרתעה הישראלית מהשתררותו של מאזן אימה גרעיני באזור, זאת אם וכאשר משני צדי מתרס הסכסוך הערבי-ישראלי יימצא נשק גרעיני. לא זה המקום לבחון את סכך הבעיות שמעוררת אפשרות גרעון המזה"ת. אין כל דאות שנשק גרעיני אפשרי בעתיד אכן יקנה לישראל הרתעה שלמה ויעילה. אף לא ברור, והדבר שנוי במחלוקת קשה בין המומחים, אם הכנסת נשק גרעיני לאזור תגרע או תוסיף מיציבותו השברירית. אם פירוש גרעון האזור הנו, כי האזור ייעשה לציב עוד פחות מאשר בעידן הקונבנציונלי — כפי שגורס, לדוגמה, יאיר עברון⁷ — כי אז נכונים ליכולת ההרתעה הישראלית מבחינת קשים ביותר. לעומת זאת יש הסבורים — דוגמת שי פלדמן וסטיב רוזן — כי בכל זאת תיתכן מערכת יציבה של הרתעה גרעינית הדדית במזרח התיכון, וכי הדבר עשוי למתן בסופו של דבר את הסכסוך הערבי-ישראלי. להערכת רוזן, ספק אם תיתכן יציבות אזורית ברמה הקונבנציונלית; לא כן ברמה הגרעינית.⁸

שאלת השפעות הכנסת הנשק הגרעיני על יציבות האזור נתונה אפוא לויכוח סבוך. מנקודת ראותה של ישראל מתוסף קושי זה על אחר: עד כמה נשק גרעיני יסייע להרתעה

המדיית וברמות שונות של איומים עליה. שהרי קיימת אי-ודאות רבה ביחס לאמינות ולאפקטיביות של הנשק הגרעיני כאמצעי הרתעה, בעיה שמתחדדת יותר ויותר ככל שיוורדים בסולם חומרת המהלכים אותם תחפץ ישראל להרתיע. הדבר מומחש היטב בהתייחסות גורמי הטרור הערביים לסוגיית הימצאות נשק גרעיני בידי ישראל. מסתבר, שלפחות חלק מארגוני הפח"ע כלל אינם רואים נשק זה (גם אם יימצא פעם בידי ישראל) כמגביל את חופש הפעולה שלהם נגד ישראל. מן הסתם מאמינים הם, כי אין ביכולת ישראל לאיים בגמול גרעיני אחר כל פגיעה; ומאחר וכך מסוגלים יהיו לפעול בלא חשש. יתרה מזאת, אפשר שארגוני הפח"ע יגיעו למסקנה, שהימצאות נשק גרעיני בידי ישראל, כאשר נשק דומה כבר מצוי בידי מדינות ערב, יהווה עכבה ממשית על יכולת התגובה הקונבנציונלית של ישראל. זאת משום שבניגוד לעבר, בו חשה ישראל עצמה חופשית להסלים בתגובה תיה נגד הפח"ע, תצטרך עתה להתחשב בסכנה שהסלמה תביא להדרדרות לרמה בה תמצא עצמה ישראל נתונה בעימות גרעיני.

כזהו אפוא אופיה הצפוי של בעיית ההרתעה העיקרית של ישראל — כשם שהייתה בעצם גם בעבר — כאשר מרכז הקושי אינו ביכולת להשיג הרתעה כוללת, כי אם להשיג ולפרנס הרתעה מידית. אפשר ובואו של העידן הגרעיני למזרח התיכון הוא בלתי נמנע, וייתכן כי נוכח מחיר העתק של ההתמדה במרוץ חימוש קונבנציונלי לא תוכל ישראל להימלט מלממש את האופציה הגרעינית שבידה; אבל קשה לדעת עד כמה תקדם ההרתעה הגרעינית את יכולת ההרתעה הכוללת של ישראל בהשוואה לעבר, אם וכאשר יוצר מאזן אימה באזור. ברורה יותר היא העובדה, כי לא יהיה ביכולת ההרתעה הגרעינית לתת מענה לאתגרים ביטחוניים שישאל עלולה לעמוד בפניהם, ואשר היקפם או מידת הנזק שכרוכה בהם לא תוכל להצדיק אסטרטגיה ישראלית של גמול מסיבי מחוץ לכל יחס.

סוף דבר

ביכולת להכריע בשדה הקרב גלומה גם יכולת הרתעה, אך עצמת הכרעה אצורה אי אפשר לחשב בהכרח כעצמה מרתיעה. צה"ל נשא כל השנים את עינוי להבטחת כושר ההכרעה הצבאית, ולא להשגת מרב אפקט ההרתעה. כאשר הייתה לצה"ל מידה של הרתעת האויב נגזרה זו מיכולת ההכרעה שהשיג, ולא דווקא כתוצאה מאימוצה המושפל של דוקטרינת הרתעה. זאת ועוד: לא רק שלא הייתה לנו תורת הרתעה מפורשת, גם יכולת הכרעה טוטאלית מעולם לא השגנו. כתוצאה מכך, וכפי שהוזכר במרוצת מלחמותיה של ישראל ונסיבותיהן: כאשר נוצרה הרתעה ישראלית

— הייתה זו לא אחת מקרית, חלקית, פגומה ומאכזבת ביכולתה להניא את מדינות ערב מלפעול נגד ישראל ברמה שמתחת למלחמת חרמה כוללת.

לא אחת מתעורר הרושם, כאילו ההרתעה הלקויה שהושגה בעבר נבעה לאו דווקא ממגבלותיה האובייקטיביות של הרתעה קונבנציונלית, כי אם גם כתוצאה מהזנחתו, או מתוך אמונה כי רק ברמה הגרעינית תיתכן הרתעה מלאה, ואילו ברמה הקונבנציונלית אין מנוס מכך שההרתעה תהיה מוגבלת.

טעות חמורה תהיה זו אם נאמין, כי אם תהיה ההרתעה גרעינית חשופה מאליה ההרתעה הישראלית. מטרת ההרתעה הישראלית אינה אך ורק מניעת מדינות ערב מלצאת למלחמת שמד נגדה; מטרתה היא להניא את הערבים מלצאת למלחמה כלשהי בישראל — מלחמה כוללת, מלחמה מוגבלת, מלחמת התשה או אף פעולות מחטף או פיגוע. יעילותה של ההרתעה הגרעינית פותחת ככל שמדובר במעשה איבה מוגבל יותר מצד היריב. בעייתה של ישראל מאז שנותיה הראשונות הייתה שלא הצליחה להניא את אויביה מלפגוע בה ברמות אלה. קשה ביותר יהיה לעשות שימוש רציונלי בהרתעה גרעינית במטרה לשכנע את מדינות ערב שלא להמשיך ולהחליש את ישראל על-ידי "נשיכות" חוזרות ונשנות.

הסברה, כאילו רק ברמה הגרעינית תיתכן הרתעה מלאה, נשענת על לקיחת דוגמה ממאזן האימה הקיים בין מעצמות העל, ועל ניתוח במושגים שאולים מזירת מעצמות העל. אין כל ביטחון שהיגיון ומציאות דומים לאלו אשר בין המעצמות אכן יאפיינו מו"ת גרעיני עתידי. קורות המלחמות האחרונות עם מדינות ערב מחייבות מחשבה ועשייה רבות הרבה יותר בתחום משימת ההרתעה הקונבנציונלית. זו אף הרמה שבאה לתת תשובה לאיומים המדיניים עם סביר שישראל תצטרך להתמודד בעתיד. מרוץ החימוש בין ישראל לארצות ערב צפוי להימשך, ישראל תוסיף דאי להשקיע מיטב אמצעים ומאמציה כדי להמשיך ולקדם את יכולת ההגנה וכושר ההכרעה שלה בשדה הקרב. אך במידה ותרצה למנוע את הדיוצרותם של מצבים בהם יידרשו כוחותיה להכריע את האויב, תצטרך ישראל לשקוד ביתר שאת על יכולת ההרתעה המידית. שלא כמו כושר ההכרעה, שהנו לא יותר מאשר תוצר משולב של אמל"ח ותורת הלחימה שצה"ל מטפח, מושפע כושר ההרתעה הקונבנציונלית — מידית, משיעור הקומה האסטרטגי הכולל של המדינה — שהוא סך עצמתה הצבאית, הכלכלית, המדינית והפנימית. מדיניות הרתעה מושכלת באה לידי ביטוי במדיניות הצהרתית מדודה היטב על היבטי האיומים האמינים שנדרשים ממנה; היא מחייבת היערכות

מדיענית שתפקח עד כמה האפקט ההרתעתי אכן מושג. כושר הרתעה, כמו כושר ההכרעה, אינו אבסולוטי, כי אם יחסי, ועומד בהשוואה לכושרו של היריב. גם אם הלך צה"ל והתעצם אבסולוטית ברכות השנים, השאלה הרלבנטית לדינו היא: האם התעצמות זו קיווה את התעצמותן של מדינות ערב ועלתה עליהן? זהו מהות מאזן הכוחות. אפשר שהבינו והחימוש הצבאי המואץ במדינות ערב גורע כבר מיכולת ההכרעה של צה"ל, גם אם הצבא חוזק בהשוואה לשנים עברו. אם כך הדבר, כי אז גם בלא מדיניות הרתעה מפורשת עלולה זו להישחק.

חמור מזה: תחושת ההתעצמות הערבית הגוברת עלולה לתרום לתחושת הביטחון העצמי של מדינות ערב, ובכך תתכרסם עוד יותר ההרתעה הישראלית, אשר מותנית ככלות הכל בדימויי הכוח העצמיים של הצדדים בסכסוך ולא ביחסי הכוחות האובייקטיביים.

במגמה לשכלל ולחזק את ההרתעה הקונבנציונלית שהיא מקרינה, תוכל דאי ישראל להסתייע בהתפתחויות הטכנולוגיות של השנים האחרונות. התפתחויות אלה פותחות אפיקים חדשים אשר יכולים לשנות כליל את פני המערכות הצפויות ולתרום משמעותית ליכולת ההרתעה התת-גרעינית של צה"ל. ביסודו של דבר, בתנאי הזירה שלנו יש להשתית גם את ההרתעה התת-גרעינית על שילוב של יכולת פגיעה במטרות ערך ובמטרות כוח. השיפורים הטכנולוגיים במערכות הנשק, שעיקרם שיפור מדהים ביכולת הירי המדויק, יוסיפו לצה"ל יכולת "נגד ערך" חסכונית יחסית. רגישותן של מדינות ערב לפגיעות אפשריות בתשתיות הכלכלית ובמעצלי הפיתוח שהעמידו בשנים האחרונות עשויה להוות כר נוח למדיניות הרתעה תת-גרעינית ישראלית, שיש בה גם משום איום כלפי מטרות ערך ולא, כפי שהיה במרבית המקרים עד כה, איום שמוגבל למטרות הכוח שהאויב כעצמו מוכן היה לסכן בהטילו אותן למערכה.

אך באמצעים לא די. כדי להשיג הרתעה אפקטיבית על ישראל להקריץ עצמה מוחצת, כמו גם נכונות לממש עצמה זו אם תחויב בכך. יכולת הרתעה יש לפרנס בשקידה ובהתמדה; צריך יהיה שבדרכים גלויות וסמויות תוממש דרגת הענישה והפגיעה האפשרית שצה"ל מסוגל להגחית — לרבות על-ידי זרועו הארוכה; וזאת כדי ליצור מודעות מתמדת אצל מקבלי ההחלטות בארצות ערב, שמחיר ההתגרות בישראל והלוחמה בה עלול להיות בלתי נסבל מבחינתם, ולכל הפחות בלתי משתלם ביחס להישגים להם הם שואפים. הממד הסובייקטיבי הנו איפוא קרדינלי בחשיבותו. בד בבד עם פיתוח הכוחות הדרושים למגוון מצבי הרתעה, יש להבהיר לאויב מפני מה עליו להימנע. הדבר יצריך

קביעת "עילות מלחמה" או "קווים אדומים", תוך כיוול נכון בין בהירות לעמימות. כמרוץ צריך יהיה לקיים מאמץ מודיעיני שיעקוב ויעריך את התמורות במידת הרתעותם של הערבים.

משימות ההרתעה ומלאכת השגתן הנן קשות וסבוכות. אין לישראל שליטה על מרוץ החימוש האזורי או על השכלולים הטכנולוגיים במערכות הנשק. אך ביכולתה להיערך ולהפיק את המרב במצבים הנחונים. העובדה, לפיה החזקנו מעמד למרות כישלוננו בתחום ההרתעה, אינה יכולה לשמש ערובה לכך, שגם בעתיד נוכל לשאת בנטל מצטבר של מלחמות. חיוניות הצורך בהרתעה אפקטיבית עולה עם הזמן. על מדיניות הביטחון של ישראל לחתור להשיג את אשר נבצר מאתנו בעבר — אך חיוני עתה שבעתים, ונראה כי אין מטרה זו בהכרח מעבר להישג ידנו.

הערות

1. הטיפול היסודי ביותר, בשפה העברית, בסוגיות ההרתעה מצוי בספרו של יהושפט הרכבי: מלחמה גרעינית ושלום גרעיני, תל-אביב, מערכות, 1964.
2. מערכות, מס' 119-118, 1959.
3. דברים בטכס סיום מחזור י"ג של ביה"ס הבין-רצועי לפיקוד ולמטה של צה"ל, 19 יולי 1967.
4. מעריב, 16 מאי 1969.
5. "חות דעת על נסיבות ההפתעה במלחמת יום הכיפורים", ערבים פלשתינאים וישראל, מוסד ואן ליר, 1975.
6. דברים לזכרו של סא"ל עודד ארו — מעריב, 4 מרס, 1977.
7. "השפעת הכנסתו של נשק גרעיני למזרח התיכון", ישראל — דור ההתהוות בעריכת אשר אריאן (תל-אביב: זמורה, ביתן, מן, 1979).
8. ש. פלדמן "מאזן האימה במזרח התיכון", מגן, מס' 51-50, אוג'-ספט' 1980, עמ' 10-13.
- Rosen, Steven J., "A Stable System of Mutual Nuclear Deterrence in the Arab-Israeli Conflict", American Political Science Review, 71 (December 1977), pp. 1367-83.